

можливості отримати дешевий кредит на купівлю землі [9, 7]. Так, земля, куплена селянами за допомогою Катеринославської філії банку з 1883 р. до 1892 р., становила лише 2,9 % від площі всієї губернії, при цьому умови продажу були настільки важкими, що левову частку відданої в кредит землі банк виставляв незабаром на публічні торги, оскільки землероби виявлялися неплатоспроможними [10, 207]. Співпраця ж із приватними фінансово-кредитними структурами вганяла боржника в ще більшу кабалу, оскільки річні відсотки могли доходити до 100-200 % [11, 40].

До того ж, на відміну від представників національних меншин (німці-колоністи, поляки), українські хлібороби не мали жодних пільг для купівлі земельних ресурсів і користування ними [4, 9–10].

Серед чинників, що стимулювали виникнення кооперації на селі, була дуже активна, часом агресивна, а подекуди й незаконна економічна діяльність представників середнього торгово-посередницького бізнесу. Численні факти обману, обважування, фальсифікації й нечесної конкуренції [12, 284] не залишали селянам іншого виходу, окрім як згуртуватися в організаційно-господарській протидії приватним підприємцям.

Справжніми ударами долі й безпосереднім приводом до активізації кооперативного руху вважають голод 1891 і 1897 рр. [6, 53]. Від голоду 1891 р. досить серйозно постраждала Херсонська губернія (1892, 1893, 1894 рр. також були неврожайними), особливо села Федвар і Сеітово Олександрійського повіту [13, 153]. Селяни звернулися по організаційну допомогу до кооператора-початківця М. В. Левитського, унаслідок чого в 1894 р. була створена перша артіль у с. Федвар.

Підсумовуючи виклад, зазначимо, що до основних чинників становлення кооперації в українському селі XIX ст. належали: розвиток капіталістичних відносин в аграрному секторі, суперечлива фінансова політика держави, малоземелля й соціальне розшарування села [14, 3-3].

Також не варто забувати і про величезну роль підготовчої діяльності перших популяризаторів кооперативної ідеї в становленні української кооперативної справи – М. Драгоманова, І. Франка, С. Подолинського, які перенесли ідейний європейський досвід на український ґрунт [15, 6]; про піонерів українського кооперативного руху – Н. Балліна, В. Козлова, Н. Зібера, М. Левитського, що першими втілювали в життя нові ідеї [16, 196]; про загальний вагомий внесок української інтелігенції в становлення кооперації [17, 128], інтелігенції, яка була ініціатором, організатором, керівником та ідейним натхненником кооперативної справи.

Отже, серед основних передумов виникнення й розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України наприкінці XIX ст. варто виокремлювати цілий комплекс соціально-економічних, політичних і психологічних чинників. Матеріали дослідження можуть бути використані під час розроблення тем з історії українського селянства в цілому та розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України кінця XIX ст. зокрема.

2. Там само, № 144–145.

3. Аліман М. В. Історія споживчої кооперації України / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей. – Львів, 1996. – С. 48–49.

4. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. Марочко. – К.: МР. KotsPublishing, 1995. – 244 с.

5. Приймак О. М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть / О. М. Приймак. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – 458 с.

6. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації: у 2-х ч. / П. Височанський. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – С. 51.

7. Божко Л. М. Левитський як кооператор і його хліборобські спілки / Л. Божко. – Львів: З друкарні І. Айхельбергера і Сп., 1909. – 14 с.

8. Павликівський Ю. Микола Левитський. В 50-ліття його громадсько-кооперативної праці 1878–1928 / Ю. Павликівський. – Львів: [Б. в.], 1928. – С. 10.

9. Фаресов А. Народники и марксисты / А. Фаресов. – Санкт-Петербург: Тип-я М. Меркушева, 1899. – 56 с.

10. Праці науково-дослідної кафедри кооперації при Київському Кооперативному інституті ім. В. Я. Чубаря. – К., 1928. – Вип. 4. – С. 207–208.

11. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. А. Фареній; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Наук. т-во істориків-аграрників. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 143 с.

12. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття: монографія / І. А. Фареній; Ін-т історії НАН України. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.

13. Хейсин М. Л. История кооперации в России. – Л., 1926. – С. 152.

14. ІР НБУВ. – Ф. 290. – № 2423.

15. Українські кооператори (історичні нариси). Кн. 1 / ред.: С. Гелей; Укоопспілка. – Л.: Коопосвіта, 1999. – 454 с.

16. Бабенко С. Г. Історія кооперативного руху: підручник для кооперативних вузів / С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук та ін. – Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 410 с.

17. Про роль інтелігенції в становленні кооперативного руху у Наддніпрянській Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / І. А. Фареній // Пробл. історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – Вип. 8. – С. 128–134.

С. В. Корновенко

СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 – 1921 РР.: ЛІКВІДАЦІЯ ПОМІЩИЦЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В УКРАЇНІ*

У статті схарактеризовано ліквідацію поміщицького землеволодіння в Україні під час революції 1917 – 1921 рр. Обігрунтовано, що Українська революція 1917 – 1921 рр. мала селянський характер. З'ясовано, що учасники – антагоністи революції мали схожі погляди й підходи стосовно шляхів розв'язання тогочасних актуальних соціально-економічних і суспільно-політичних проблем. Однією з таких була ліквідація поміщицького землеволодіння. Зазначено, що більшовики, Н. Махно, П. Врангель обирали пріоритетним завданням у реалізації своїх аграрних програм ліквідацію поміщицького землеволодіння. Якщо радянська ліквідація поміщицького землеволодіння трансформувалася в одержавлення земель, то махновська й врангелівська – у передання землі селянам із легітимізацією цього процесу.

Ключові слова: Українська революція, селянська революція, поміщицьке землеволодіння, більшовики, Н. Махно, П. Врангель.

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини XX ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636)

This article deals with liquidation of landownership in Ukraine during the revolution of 1917 – 1921. It proves that Ukrainian revolution of 1917 – 1921 was peasant in character. It explicates that the revolution participants – antagonists had similar views and approaches to the solution of that time social-and-economic and social-and-political problems. One of such problems was liquidation of landownership. The article holds that in their agrarian programs the Bolsheviks, N. Makhno, and P. Wrangel gave top priority to liquidation of landownership. Contrary to the Soviet mode of landownership liquidation, which was nationalization of land, Makhno's and Wrangel's mode of landownership liquidation presupposed the transfer of land to peasants with its further legitimization.

Key words: *Ukrainian revolution, peasant revolution, landownership, the Bolsheviks, N. Makhno, P. Wrangel.*

Українська революція 1917 – 1921 рр. – подія, науковий інтерес до якої у вітчизняній і зарубіжній історіографії є посиленням та постійним [1, 5; 2, 2]. Це цілком закономірно з огляду на масштабність, радикалізм змін, зумовлених таким соціокультурним явищем. Помітними в новітній історичній науці є тенденції не лише до виявлення раніше невідомих або замовчуваних сторінок, а й до концептуального осмислення Української революції 1917–1921 рр. [3, 5–10]. Зокрема, з'являється дедалі більше прихильників концепції «Великої селянської революції», що свого часу представлена науковим доробком В. Данилова, Т. Шаніна. Неодноразово зазначену концепцію обговорено на наукових заходах різного рівня [4; 5, 156–162].

На нашу думку, слухним та обґрунтованим є розуміння Української революції 1917 – 1921 рр. як багатомірного, цілісного історичного й соціокультурного явища. Однак вважаємо, що серед усіх її компонентів найвиразнішим був селянський [6], а активним суб'єктом Української революції 1917 – 1921 рр. селянство. Це дає нам підстави говорити про селянський характер Української революції, водночас не суперечить тому, що Українська революція – національно-демократична.

Одним із доказів того, що Українська революція 1917 – 1921 рр. мала селянський характер є те, як учасники – антагоністи революції ставилися до поміщицького землеволодіння. Автор статті ставить за мету розкрити цей маловідомий аспект на прикладі діяльності Н. Махна, П. Врангеля, більшовиків щодо розв'язання аграрного питання, підтвердивши в такий спосіб правомірність концепції, відповідно до якої Українська революція 1917 – 1921 рр. вирізнялася селянським характером.

У сучасній історіографії аксіоматичним є судження про те, що з-поміж низки провідних чинників, які зумовили суспільно-політичні потрясіння в Російській імперії на початку ХХ ст., був аграрний фактор. Незважаючи на всі спроби властей його вирішити, напередодні Української революції 1917 р. аграрне питання трансформувалося в гостру соціально-економічну й суспільно-політичну проблему, яка суттєво вплинула на те, що Українська революція 1917 – 1921 рр. мала селянський характер. Одним із її складників, що найбільше спричинив, з одного боку, селянське невдоволення напередодні та під час Української революції 1917 – 1921 рр., а з іншого – спротив властей, було поміщицьке землеволодіння. Саме його трансформація чи недоторканність ставали предметом запеклих дебатів,

позначаючись на характері урядових аграрних ініціатив і заходів на початку ХХ ст., а також на спрямованості аграрних політик різних військово-політичних сил у роки Української революції 1917 – 1921 рр.

Одна з особливостей Української революції 1917 – 1921 рр., на нашу думку, полягає в тому, що її учасники – антагоністи, непримиренно ставлячись один до одного, мали однакові погляди й дотримувалися схожих шляхів розв'язання тогочасних гострих соціально-економічних і суспільно-політичних проблем. Таку тезу підтверджує ставлення більшовиків, Н. Махна, П. Врангеля до поміщицького землеволодіння.

Радянська історіографія, обстоюючи ідеологію правлячої партії, постійно наголошувала на тому, що лише більшовики під мудрим керівництвом В. Леніна ліквідували поміщицьке землеволодіння під час революції 1917 – 1921 рр. Як доказ наводили Декрет «Про землю», затверджений Другим Всеросійським з'їздом рад у ніч із 8 на 9 жовтня 1917 р., Закон «Про соціалізацію землі», ухвалений Третім з'їздом рад 23 – 31 січня 1918 р., та інші законодавчі ініціативи радянської влади, спрямовані на ліквідацію як приватної власності на землю загалом, так і поміщицького землеволодіння зокрема. Окрім того, нав'язували тезу про те, що, по-перше, радянська аграрна політика відповідала корінним інтересам усього селянства; по-друге, більше ніхто з учасників революції землі селянам не роздав [7–9]. У такий спосіб утверджувалася думка про те, що більшовики – єдина політична сила, яка зуміла задовольнити спокоєві прагнення всього селянства. У зазначеній радянській міфологемі не звернено уваги на інших учасників революції. Із погляду тогочасної ідеології – логічно й виправдано; із позиції об'єктивності та історичної правди – замовчували роль опонентів, створюючи їхній образ як недолугих суб'єктів історії.

Такий спрощений погляд на перебіг подій Української революції 1917 – 1921 рр. почали справедливо критикувати дослідники наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Наприклад, Т. Осипова, навівши переконливі аргументи, поставила під сумнів тезу про те, що Декрет «Про землю» відповідав інтересам усього селянства [10]. Імовірно, цей документ, якщо говорити про українські реалії, став каталізатором не стільки ліквідації поміщицького землеволодіння, скільки селянських самозахоплень, самопереділів. Вважаємо, що Декрет юридично започатковував ліквідацію поміщицького землеволодіння, але не легітимізував її результати. Ми переконані, що ліквідація поміщицького землеволодіння – цілеспрямована політика влади / властей, компонент земельної політики, що складається із законодавчої бази й діяльності уповноважених органів влади, спрямована на ліквідацію поміщицького землеволодіння, супроводжувана легітимізацією результатів.

Радянська влада в Україні в 1917 – 1918 рр. не проводила цілеспрямованої політики з ліквідації поміщицького землеволодіння. Спроби її реалізації в Україні були лише в 1919 р. Як відомо, вона завершилася фіаско, що визнавали радянські дослідники [7], убачаючи причину в тому, що радянська влада не стільки ліквідувала поміщицьке землеволодіння, скільки одержавлювала

землекористування. Споконвічні прагнення селян володіти / розпоряджатися / користуватися землею на практиці більшовики ігнорували. На зміну поміщицькому землеволодінню прийшло державне. Такий характер заходів суттєво послабив позиції радянської влади в Україні [11]. Це негативно позначилося на її перебуванні в краї. Фактично напередодні наступу Збройних сил Півдня Росії більшовики залишилися без підтримки тилу – селянства.

Набагато результативнішою політика з ліквідації поміщицького землеволодіння була в Н. Махна. Виходець із селянського середовища, він напрочуд тонко розумів психологію селян, їхні прагнення й бажання: «Я бачив перед собою своїх друзів селян, – цих безіменних революційних анархістів-борців, які у своєму житті не знали, що значить дурити один одного. Вони були чистими селянськими натурами, яких важко було переконати у чомусь, однак, якщо переконав, якщо вони зрозуміли тебе і, повіривши у це поняття, переконалися що саме так, – вони звеличували цей ідеал на кожному кроці, будь-де, де з'являлася можливість... Ми пізнали наше село на досвіді...» [12, 10, 42].

На думку «батьки», селянство, зневірившись в аграрній політиці Тимчасового уряду, Центральної Ради, вимагало швидко і справедливо розв'язати земельне питання. Селяни, за переконанням Н. Махна, виступали за ліквідацію приватної власності, за усупільнення землі та проти влади й переваг одних над іншими. Розроблений ним план дій охоплював чотири основні моменти: 1) об'єднання селян зі створеною Н. Махном групою; 2) ізоляція селян від впливу інших партій; 3) поступовий перехід влади на місцях до виборних селянських органів; 4) формування політичної культури селян, «...щоб у справі завоювання землі й права на свободу самоуправління [воно] ... покладалося на самого себе...» [12, 11].

Останньому пункту селянський лідер надавав неабиякого значення, прекрасно розуміючи, що лише тісний контакт між ним, тією силою, що він представляв, і селянством дасть змогу, хоча б у межах Гуляй-Поля, реалізувати програмні положення махновців і задовольнити віковічні прагнення селян. «...щоб вжити нам у Гуляй-Полі рішучих кроків по розгону урядових установ і оголосити поза всякими правами на існування у нашому районі приватної власності на землю, фабрики, заводи та інших видів підприємств, ми повинні були, крім того, щоб прислухатися до голосу нашого руху в містах, підійти до селянської маси, переконатися у стабільності її революційної сили, дати селянам відчуття нас біля себе відданими тим ідеям, тим думкам, які ми перед ними виголошуємо на селянських сходах і мітингах» [12, 11].

Свої програмні положення махновці оприлюднювали й закріплювали в резолюціях з'їздів різних рівнів. Наприклад, із приводу земельного питання, що активно обговорювали делегати II з'їзду представників селянських і робітничих рад 35 волостей Гуляйпільського району й махновців, ухвалили постанову такого змісту: «...земля нічия, і користуватися нею можуть лише ті, хто трудиться на ній, хто обробляє її, земля повинна перейти у користування трудового селянства України безкоштовно по нормі зрівняльно-трудовій» [13, 128].

Зіставивши цю резолюцію зі змістом III Універсалу, можна побачити ідейну схожість двох документів, з іншого боку – ворожість політичних сил, що їх готували. На III Всеукраїнському з'їзді рад їхні представники виступили з такою пропозицією: «...я лише наполягаю на тому, щоб селянам, які до цього часу вели своє господарство, самим надати широке право розпоряджатися землею, як вони хочуть на місцях, хоча б на цей єдиний сезон, в противному разі і селяни, і робітники залишаться без хліба. Кажуть, що наше сільське господарство зруйноване: не вистачає знарядь і тощо, а я повинен сказати, що тут є невелике перебільшення. Дійсно, дещо поламане, і коней не вистачає, але все ж таки, якщо селянам дати землю і сказати, що скільки ви працюєте, стільки буде ваше, то, безумовно, вся земля буде засіяна» [13, 129].

Селяни беззастережно довіряли Н. Махну, до того ж – вірили в нього. «Симпатії цих селян, – писав білогвардійський офіцер І. Герасименко, – були на боці Махна, і коли з корінним махновцем можна було вести будь-яку розмову з дуже злою критикою Махна, при селянинові-махновцеві у такому разі можна було б чекати смерті» [14, 34–35]. Відповідь на причини фанатичної відданості селянському ватажку лежить у багатьох площинах. По-перше, як справедливо зауважує С. Семенов, у Росії, що зазнала глибоких революційних потрясінь, знедолені та озлоблені низи мріяли про земний рай, а молоді – вони завжди поспішають – бажать всього і негайно; анархізм підкуповував своєю прямою і простотою планів [15, 55]. По-друге, тоді як Тимчасовий уряд, Центральна Рада зволікали, а в більшовиків ще не було влади, махновці провели конфіскацію й перерозподіл поміщицьких земель, на практиці ліквідувавши поміщицьке землеволодіння. По-третє, воюючи проти всіх режимів, Н. Махно завжди і скрізь обстоював інтереси селянства, захищаючи його від австро-німецьких окупантів, більшовиків, білогвардійців, петлюрівців. По-четверте, він точно знав, чого хочуть селяни і як цього досягнути.

Н. Махно намагався реалізувати політичні принципи, прихильником яких він був. Червень – серпень 1917 р. – період активного обговорення й ухвалення рішень селянами контрольованої махновцями території з найважливішого для них – із земельного питання. На травневому з'їзді в Олександрівську вони ухвалили резолюцію, де йшлося про перехід землі без викупу в користування трудящих, що відображене й у декларації Гуляйпільського Селянського Союзу [12, 31–32]. У червні 1917 р. селяни відмовилися виконувати свої орендні зобов'язання, вимагаючи після жнив відібрати в поміщиків і куркулів землю, розподіливши її між собою [12, 44]. Під час збройного виступу Л. Корнілова в Гуляйполі працював черговий з'їзд рад, де, крім іншого, обговорювали практичну ліквідацію поміщицького й куркульського землеволодіння. Із доповіддю перед делегатами виступили анархісти-комуністи, які запропонували не лише негайно перерозподілити угіддя, а й організувати по маєтках вільні сільськогосподарські комуні за участю і селян, і поміщиків, і куркулів. Останніх у разі відмови планували наділити трудовою нормою землі для ведення власними силами індивідуального господарства [12, 70–71]. У такий спосіб махновці здобували неабияку популярність серед селян,